

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Χ. ΚΟΥΤΑΛΟΥ
ΥΠΟΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΗΣ ΜΑΡΑΣΛΕΙΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Π. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ι. ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΗΝΑ

1960

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐρευνητικὴ διάθεση εἶναι ἡ κυριώτερη προϋπόθεση τῆς φιλοσοφίας καὶ οἱ σκοποὶ ποὺ ἐξυπηρετεῖ, εἶναι θεωρητικοὶ καὶ πρακτικοί. Ὅσο κι' ἂν ἡ φιλοσοφία δορίζεται σὰν μιὰ γνωστικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου μὲ σκοπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν τοῦ κόσμου, σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἀπώτερη προοπτικὴ τῆς ἀποβλέπει στὸν καθορισμὸ τῆς θέσης του μέσα σ' αὐτόν, καθὼς καὶ στὴ ρύθμιση τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς του. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπιφέρει σὰν ἀναγκαία συνέπεια τὴ λήψη μιᾶς θέσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν κόσμο, ὅπου καλεῖται νὰ δράσῃ καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἱστορικὴ του ἀποστολή. Πῶς θὰ μπορούσε ὁμως νὰ γίνῃ λόγος γιὰ λήψη σαιστής θέσης, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔπαιρνε σαφῆ γνώση τοῦ πεδίου, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ τόσο πολύπλοκη καὶ τόσο πολυσύνθετη προβληματικὴ τῆς ζωῆς; γνώση καὶ δράση, «εἰδέναι» καὶ «ἐνεργεῖν» εἶναι σύστοιχα καὶ παίζουσι ἀμοιβαίως ρόλο αἰτίας.

Ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα εἶναι μιὰ μορφή λήψης θέσης ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενά της, θὰ παρέμενε ὁμως διάχυτη ἔφεση καὶ τυφλὴ τάση, ἂν ὁ ἐρευνητὴς δὲν ἦταν σαφῶς προσανατολισμένος πρὸς αὐτὰ καὶ δὲν ἔπαιρνε συνείδηση τῆς ὑφῆς των ὡς συστατικῶν παραγόντων τῆς προβληματικῆς, ποὺ καλεῖται νὰ ἐπιλύσῃ. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δημιουργήσῃ μιὰ παράδοση, ποὺ ἀποτελοῦν οἱ ἀνεγνωρισμένες ἀρχές, ποὺ χρησιμεύουν σὰν βάσεις θεμελίωσης τῆς ἔρευνας στὸ θεωρητικὸ τομέα καὶ σὰν κανόνες προσδιοριστικοὶ τῆς δράσης του στὸν πρακτικὸ τομέα. Φυσικά, ἀπέναντι στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος ὀφείλει νὰ ἐπέχη καὶ πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση θεμελιώσῃ τὴ διδασκαλία τῆς ἢ Φαινομενολογία, εἰσάγοντας στὴν τεχνικὴ τῆς ἔρευνας τὴ μέθοδο τῆς φαινομενολογικῆς ἀναγωγῆς ἢ ἐποχῆς. Ἡ στάση ὁμως αὐτὴ ἀπέναντι στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση σημαίνει γόνιμη κριτικὴ τῶν δεδομένων της ὄχι ὁμως καὶ ἐκμηδένισή της. Ἰσα - ἴσα, τότε μόνον ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα θὰ ἐξασφαλίσῃ πρωτοτυπία, ὅταν ὁ ἐρευνη-

τῆς θᾶναι σὲ θέση νὰ διακρίνη τὸ παραδεδομένο ἀπὸ τὴ δική του προσωπικὴ συμβολή. Νά λοιπὸν ποιὸς εἶναι ὁ λόγος, ποὺ συνδέει σὲ ἀδιάρρηκτη ἐνότητα τὶς δυὸ αὐτὲς μορφές τῆς πνευματικῆς ἐνέργειας, ποὺ δημιουργεῖ στὸν ἄνθρωπο τὴν ὑποχρέωση τῆς μύησης στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ τῆς ἀπαγκίστρωσῆς του ἀπ' αὐτὴν σὲ τρόπο ποὺ νὰ μπορέση νὰ συμβάλῃ αποτελεσματικὰ στὴν ἐπίλυση τῆς προβληματικῆς τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μύησης τοῦ ἀναγνώστου στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, μὰ καὶ τὴ δεοντολογία τῆς ἄσκησης μιᾶς γόνιμης κριτικῆς κατὰ τῶν δογμάτων τῆς θέτει ὁ ὑποφαινόμενος σὰν σκοπὸ γιὰ πραγμάτωση μὲ τὰ «Στοιχεῖα Φιλοσοφίας», ποὺ ἔναρξή των κάνει μὲ τὸ δοκίμιό τοῦτο. Μιὰ ἀπλῆ ἀπόδοση τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν ὅσο ἀντικειμενικὴ κι' ἂν ἦταν, δὲν θὰ ἐξυπηρετοῦσε παρὰ τὴ μιὰ μόνο πλευρὰ τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας. Γι' αὐτὸ παίρνομε κάθε πρόβλημα ἐξ ὑπαρχῆς καὶ τὸ ἀντιμετωπίζομε ὄχι ἀπλῶς γνωστικὰ σὰν ἀντικείμενο ξένο πρὸς τὸν ἄνθρωπο, μὰ σὰν μιὰ μέριμνα ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ σὰν ζωτικὸ ζήτημα, ποὺ ὀφείλει νὰ λύσῃ μὲ σκοπὸ τὴν ὅσο γίνεται πιὸ ἄρτια ὀργάνωση τῆς δράσης του καὶ τὴν ὅσο γίνεται πιὸ τέλεια ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς του στὸν κόσμο.

Ἀθήνα, Νοέμβριος 1960.

Δ. Χ. Κ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. Ὁρισμὸς τῆς φιλοσοφίας.

Φιλοσοφία εἶναι μιὰ μορφή ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ποὺ ἀποβλέπει στὴ συγκρότηση ἑνὸς συστήματος ἐρμηνευτικοῦ τῶν βασικῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Δυὸ εἶναι οἱ κύριοι πόλοι, ποὺ γύρω ἀπ' αὐτοὺς στρέφεται ἡ ἐρευνητικὴ τῆς προσπάθειας: ἡ φύση τοῦ κόσμου καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα σ' αὐτόν. Βλέπομε λοιπόν, πὼς ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ ἐπιστήμη, ποὺ διακρίνεται ὅμως καθαρὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιστήμες ἐξ αἰτίας τῆς γενικότητος καὶ τοῦ κριτικοῦ χαρακτήρα, ποὺ εἶναι τὰ βασικὰ τῆς γνωρίσματα. Ὅπως τονίζει χαρακτηριστικὰ ὁ Descartes καὶ τὸν ἀκολουθεῖ πιστὰ ὁ Husserl, ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ ἐπιστήμη καθολικὴ, μιὰ μάθησις καθολικὴ (mathesis universalis), ποὺ ἀναφέρεται στὸ σύνολο τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἡ φιλοσοφικὴ γνώσις εἶναι βέβαια μιὰ συνθετικὴ γνώσις, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ μελέτη μὲ τρόπο κριτικὸ τῶν πορισμάτων τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει, πὼς μοναδικὴ τῆς πηγὴ εἶναι αὐτὰ τὰ πορίσματα, γιατί ἡ φιλοσοφία εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ ἐλεύθερη ἔρευνα, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ τοῦ ἴδιου τοῦ φιλοσόφου, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴν ἀνακάλυψη τῆς πραγματικῆς φύσης τοῦ κόσμου καὶ στὸν καθορισμὸ τοῦ τρόπου, ποὺ μὲ βάση αὐτόν ὁ ἄνθρωπος θὰ λύσῃ τὰ πρακτικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς του.

2. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας.

Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε ἡ φιλοσοφία, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίστηκε στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας κι' αὐτὸ τὸ νόημα κρά-

τησε σταθερά σ' ὅλη τὴ μακραίωνη ζωὴ της. Στὴν ἀρχὴ τῆς προσωκρατικῆς περιόδου ὁ ὅρος φιλοσοφία εἶναι ἄγνωστος. Οἱ πρῶτοι ἐρευνητὲς καλοῦνται *φυσικοί*, *σοφοί* ἢ καὶ *σοφιστές*. Μ' ὅλο πού τὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα κατέχει τὴν πρώτη θέση, ὅμως καὶ κάποια πρακτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ὁλότελα ἄγνωστη. Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν περίοδο αὕτη εἶναι ὁ δογματισμὸς καὶ ἡ ἔλλειψη συστηματικότητος: εἶναι πολὺ φυσικὸ, τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, νεοφώτιστο στὴν ἐρευνητικὴ του προσπάθεια, νὰ πιστεύῃ ἀπόλυτα στὶς γνωστικὲς του ἱκανότητες, ὅπως ἐπίσης εἶναι πολὺ φυσικὸ ἢ ὅλη πορεία τῆς ἐρευνας νὰ μὴ γίνεται μὲ βάση ὠρισμένες αὐστηρὲς μεθοδολογικὲς ἀρχές, πράγμα πού θὰ γίνῃ πολὺ ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπίπονη προσπάθεια.

Πρῶτος πού χρησιμοποίησε τοὺς ὅρους «φιλόσοφος» καὶ «φιλοσοφία», εἶναι ὁ *Ἡράκλειτος* (546 π.Χ.): «*χρὴ γὰρ εἶ μάλα πολλῶν ἱστορίας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι*» (ἀπόσπ. 35). Κέντρο τοῦ ἐρευνητικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι τὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα καὶ αὕτη τὴν ἀποψὴ του θὰ ἀκολουθήσουν ὅλοι οἱ φιλόσοφοι τῆς περιόδου αὐτῆς παρὰ τὶς ἀντιθέσεις των ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς οὐσιαστικῆς ἐρευνας. Στροφή ἀποφασιστικὴ ἀπὸ τὸν κόσμον στὸν ἄνθρωπον θὰ κἀνῃ ἡ φιλοσοφία μὲ τὸ *Σωκράτη* (470 - 400) καὶ αἰτία γι' αὐτὸ στάθηκαν οἱ σοφιστές, μιὰ γενεὰ φιλοσόφων πού μὲ τὸν *Πρωταγόρα* (481 - 411) καὶ τὸ *Γοργία* (483 - 3 - 375) ἐπὶ κεφαλῆς προσπάθησαν νὰ κλονίσουν τὴν πίστη τοῦ ἀνθρώπου στὶς ἀξίες τῆς ζωῆς, τονίζοντας σὲ ὑπέρμετρο βαθμὸ τὴ σχετικότητα τῆς γνώσης. Ὁ Σωκράτης ἀσκεῖ σφοδρὴ πολεμικὴ κατὰ τῶν σοφιστῶν καὶ πετυχαίνει τὴν παλινόρθωση τῆς πίστεως στὶς ἀνθρώπινες ἀξίες. Μὲ μέσο τὴ «*μαιευτικὴ*», πού σημαίνει συστηματικὸ ξεκαθάρισμα τῶν ἐννοιῶν μὲ διαλογικὴ συζήτηση, φτάνει στὴ σωστὴ γνώση. Γιὰ τὸ Σωκράτη ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη καὶ ἔτσι θεμελιώνεται ἕνας νέος δογματισμὸς, πού φέρει ὅμως κριτικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Τὴ σωκρατικὴ θέση ἀκολουθεῖ πιστὰ ὁ *Πλάτων* (427 - 347), πού βάζει σὰν σκοπὸ στὴ φιλοσοφία τὴν ἀναζήτηση ἐγκύρων γνώσεων: «*ἡ δὲ φιλοσοφία κτήσις ἐπιστήμης*», λέγει (Εὐθύδ., 288d). Τὸ γεγονὸς ὅμως τοῦτο εἶναι δυνατό μόνον ὅταν ἀντικείμενο τῆς γνώσης εἶναι ἡ Ἰδέα, τὸ «*ὄντως ὄν*».

στήν περίπτωση αυτή φιλόσοφοι είναι «οἱ τοῦ ἀεὶ κατὰ ταῦτ᾽ ὡσαύτως ἔχοντος δυνάμενοι ἐφάπτεσθαι» (Πολιτικός, 484a). Ἐτσι βλέπομε, πὼς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας διευρύνεται καὶ σὰν τέτοιο θεωρεῖται τὸ σύνολο τοῦ ἐπιστητοῦ. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὸν Ἀριστοτέλη (384-322), ποὺ θεωρεῖ τὴ φιλοσοφία σὰν μιὰ γενικὴ ἐπιστήμη, ποὺ καλλιεργεῖται «ἐαυτῆς ἕνεκεν» καὶ ποὺ πραγματεύεται «περὶ τοῦ ὄντος ἢ ὄν» καθὼς καὶ «περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν». (Μεταφ., 2 982β 8).

Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἡ φιλοσοφία ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς καὶ τοὺς ἐπικουρεῖους καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικοὺς. Κυριώτεροι στωϊκοὶ εἶναι ὁ Ζήνων ὁ Κιτιεὺς (334-262), ὁ Κλεάνθης (304-233) καὶ πρὸ πολὺ ὁ Χρυσίππος (281-208). Ἡ θέση ποὺ πρεσβεύουν, συνίσταται σὲ μιὰ ταυτότητα ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία, στὴ σοφία καὶ στὴν ἐπιστήμη. Κατὰ τὸ Σέξτο τὸν Ἐμπειρικὸ οἱ στωϊκοὶ «τὴν φιλοσοφίαν φασιν ἐπιτήδευσιν εἶναι σοφίας, τὴν δὲ σοφίαν ἐπιστήμην θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων» (Πρὸς Μαθηματικούς, 9 13). Ὁ Ἐπίκουρος (341-270) θέτει στὴ φιλοσοφία σὰν ἰδεῶδες τὴν ἐπίδιωξη εὐδαιμονίας, ποὺ συνίσταται σὲ μιὰ κανονικὴ ζωὴ: «τὴν φιλοσοφίαν ἐνέργειαν εἶναι λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαιμονα βίον περιποιούσαν» (Σέξτ. Ἐμπ., id. 10, 169). Οἱ νεοπλατωνικοὶ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Πλωτῖνο (204-269 μ. Χ.) παρὰ τὸ μονιστικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας των δέχονται μιὰ ἐσωτερικὴ διάκριση στὸν κόσμον ἀνάμεσα σὲ αἰσθητὸ καὶ ὑπεραισθητό. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο πρεσβεύουν, πὼς ἔργο τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου πάνω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, πρᾶγμα ποὺ γίνεται δυνατὸ μὲ τὴν ἔκσταση. Ἡ φιλοσοφία δὲν παύει νὰ εἶναι γνώση, ὅμως μιὰ γνώση ἀνώτερη, θεία, «ὁμοίωσις τῷ θεῷ» ἢ «φῶς ἀληθινόν», ποὺ πετυχαίνει ὁ ἄνθρωπος ἂν παραμερίσῃ κάθε γνώση τοῦ αἰσθητοῦ: «ὑπὲρ ἐπιστήμην τοίνυν δεῖ δραμεῖν... ἀλλ' ἀποστῆναι δεῖ καὶ ἐπιστήμης καὶ ἐπιστημῶν» (Ἐννεάδες, VI, 9, 37).

Ἡ ρωμαϊκὴ φιλοσοφία εἶναι ἓνας ἄγονος ἐκλεκτικισμὸς. Ὁ Κικέρων (107-43) τὴν ἀποκαλεῖ τέχνη τῆς ζωῆς, (ars vitae) καὶ τὴν ἴδια θέση θὰ ὑποστηρίξῃ λίγο ἀργότερα καὶ ὁ Ἐπίκτητος (50-138). Κατὰ τὸ Μεσαίωνα ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα στρέφε-

ται γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ φιλοσοφία ἐμφανίζεται κυρίως σὰν *θεολογία*, πὺν κύριο γνώρισμά της εἶναι ἡ ἔναρμόνιση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μὲ τὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων καὶ ἰδίως τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀποτέλεσμα τῆς τακτικῆς αὐτῆς ἦταν νὰ δημιουργηθοῦν ὠρισμένες σχολές καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς νὰ ὀνομασθῆ *σχολαστικὴ φιλοσοφία*. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὶς διαφορές των οἱ σχολαστικοὶ φιλόσοφοι συμφωνοῦν, πὺς ἀληθινὴ φιλοσοφία καὶ ἀληθινὴ θρησκεία εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα· «*veram esse philosophiam veram religionem, conversimque veram religionem esse veram philosophiam*» (Joh. Scotus, 9ος αἰώνας).

Κατὰ τοὺς νέους χρόνους παρατηρεῖται στὴ φιλοσοφία μιὰ νέα στροφὴ μὲ σκοπὸ τὴν πλήρη ἀποκατάστασή της στὰ δικαιώματα της ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ κόσμου. Ὁ Fr. Bacon (1561 - 1626) ταυτίζει φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη καὶ ὁ Descartes (1597 - 1650) τονίζει πὺς φιλοσοφία, εἶναι μιὰ τέλεια ἐπιστημονικὴ γνώση, δηλαδὴ ἡ ἀλήθεια ἡ ἴδια, πὺς ἀποκαλύπτεται μὲ τὴν ἔρευνα τῶν πρώτων της αἰτιῶν· *cognitio veritatis per primas suas causas hoc est sapientia, cuius studium philosophia est.*» (Princ. Phil.). Κατὰ τὴν καρτεσιανὴ περίοδο καὶ πὺς πολὺ κατὰ τὸ 18ο αἰῶνα μπαίνει ξανὰ στὴ φιλοσοφία τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητας τῆς ἀνθρώπινης νόησης νὰ λύση ἢ ὄχι τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἐτσι θεμελιώνεται ἕνας ἰδιαίτερος κλάδος τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, ἡ *Γνωσιολογία*, ἀπὸ φιλόσοφους ὅπως ὁ J. Locke (1632 - 1704), ὁ Berkeley (1695 - 1753) καὶ ὁ Hume (1711 - 1776).

Μὲ τὸν Kant (1724 - 1804) σημειώνεται ἕνας μεγάλος σταθμὸς στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψὴ του φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη, πὺς πραγματεύεται τὶς κανονιστικὲς ἀρχές τῆς γνώσης καὶ τῆς δράσης, μὲ τὴ διαφορὰ πὺς τόσο στὴ γνώση πὺς πηγάζει ἀπὸ τὸ λογικὸ ὅσο καὶ στὴ δράση πὺς πηγάζει ἀπὸ τὴ βούληση ὁ Kant τονίζει τὸ προεμπειρικὸ καὶ ἀπριορικὸ στοιχεῖο πὺς τὶς προσδιορίζει. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Kant δὲν εἶναι δογματικὴ, ἀλλὰ *κριτικὴ* καὶ ἡ ἀποψὴ του θὰ διαδραματίσῃ πρωτεύοντα ρόλο στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος. Τὸ κριτικὸ στοιχεῖο ἐπικρατεῖ ἔντονα στὴ φιλοσοφία τῶν διαδόχων του. Ὁ Fich-

te (1762 - 1814) δρίζει τή φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη τῆς ἐπιστήμης ἢ ἐπιστημολογία, πού ἐξηγεῖ τίς βασικὲς ἔννοιες τῶν ἐπιστημῶν, ὁ Schelling (1775 - 1854) βρίσκει τή φιλοσοφία στή μελέτη τῆς συνάρτησης ἀνάμεσα στή φύση καὶ στή νόηση καὶ ὁ Hegel (1770 - 1831) στὸν τρόπο πού ἡ Ἰδέα σκέπτεται τὸν ἑαυτό της. Στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Aug. Comte (1793 - 1857), ἰδρυτῆς τῆς σχολῆς τοῦ θετικισμοῦ, θέλησε νὰ ἀπαγγεῖλη τὴν καταδίκη τῆς φιλοσοφίας, στὸ νόημα ἰδιαίτερα τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς. Κατὰ τὸ φιλόσοφο τοῦτο, ἡ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος πέρασε τρία στάδια, τὸ θεολογικὸ, τὸ μεταφυσικὸ καὶ τὸ θετικὸ. Κατὰ τὸ θεολογικὸ στάδιο ἡ ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας τῶν φαινομένων γίνεται μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπέμβασης θεῶν δυνάμεων, πού ἀντικαθίστανται κατὰ τὸ μεταφυσικὸ στάδιο ἀπὸ ἀφηρημένες ἀρχὲς λογικῆς χροιάς, γιὰ νὰ μεταβληθοῦν κατὰ τὸ θετικὸ στάδιο σὲ νόμους φυσικοῦς, πού λειτουργοῦν μὲ βάση μιὰ τυφλὴ ἀναγκαιότητα. Ἐπομένως στὴν ἐποχὴ μας, λέγει ὁ Comte, τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐργασία ἀνέλαβαν οἱ ἐπιστῆμες καὶ τὸ πολὺ πολὺ ἡ φιλοσοφία, ἡ θετικὴ φιλοσοφία, δὲν θάναί παρὰ μιὰ σύνθεση τῶν ἐπιστημῶν, πού θὰ ἱκανοποιῇ τὸ αἶτημα τοῦ πνεύματος γιὰ ἐνότητα.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ καιροῦ μας χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ τάση *στροφῆς πρὸς τὸ ὑποκείμενο*, πρὸς τὴν ἐσωτερικότητά του, πού ἀποτελεῖ σπουδαιότατη πηγὴ γνώσης. Σ' αὐτὸ τὸ νόημα μιλάει ὁ Bergson (1859 - 1941), πού πρεσβεύει πὼς φιλοσοφία εἶναι ἡ γνώση, πού ἀποκτοῦμε μὲ τὴ διαίσθηση ἢ *ἐνόραση* (intuition), πού σημαίνει γνώση ἄμεση, πού κι' αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μὲ τὴν αὐτοβύθιση τοῦ ὑποκειμένου στὰ βάθη τοῦ ἐσώτερου εἶναι του. Σκέψη καὶ δράση ταυτίζονται καὶ τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας συνίσταται στή μελέτη τῆς συνθετικῆς αὐτῆς ἐνότητας. Σὲ μιὰ παραπλήσια πρὸς τὴν καρτεσιανὴ καὶ πρὸς τὴν μπερξονικὴ ἔννοια δέχεται τὴ φιλοσοφία καὶ ὁ Husserl (1859 - 1939), ἰδρυτῆς τῆς φαινομενολογικῆς σχολῆς. Φιλοσοφία εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς καθαρῆς ὑποκειμενικότητας, τοῦ καθαροῦ ἐγώ, ὅπου ὁ ἐρευνητῆς παίρνει γνώση τῶν καθαρῶν οὐσιῶν, πού ἀποτελοῦν τὸ ὑπόστρωμα καὶ τὴν ψυχὴ τῶν φαινομένων. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία συγκροτεῖται ὡς ἐπιστήμη τῶν εἰδῶν, ὡς εἰδητικὴ ἐπιστήμη, πού βρί-

σκεται σὲ ἄμεση ἀντιστοιχία μὲ τὸ σύστημα τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν καὶ παρέχει σ' αὐτὲς ἀσφαλῆ μεθοδολογικὰ θεμέλια.— Ὅπως ἡ Φαινομενολογία, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ὑπαρξισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ ἔρευνα τῆς καθαρῆς ὑποκειμενικότητας. Δέχεται κι' αὐτὸς τὴ φιλοσοφία σὰν ἔρευνα τοῦ καθαροῦ ἐγώ, δὲν θέλει ὅμως νὰ τὴν ὑπαγάγη κάτω ἀπὸ ἓνα κλειστὸ σύστημα λογικῆς, γιατί ἡ ὕπαρξη ἀποτελεῖ ἓνα συνεχὲς καὶ ἀνοιχτὸ γίνεσθαι. Κάθε ὕπαρξη εἶναι ἓνα ἀπόλυτο, στὸ νόημα ὅτι ἀποτελεῖ ἀντικείμενο συγκεκριμένο, πὺ ἐνέχει ὑπαρκτικὴ ἰδιοτυπία. Π.χ. αὐτὸ τὸ τραπέζι, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἀποτελοῦν ὑπάρξεις, πὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀναγωγὴ οὔτε ὑπέρβαση ἀπὸ τὴ διάνοια, μὰ ἔτσι ὅπως εἶναι σὰν ἀντικείμενα ἢ σὰν ὄντα. Συνέπεια τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἡ ὕπαρξη χαρακτηρίζεται ὄχι ἀπὸ ἀναγκαιότητα, μὰ ἀπὸ ἐνδεχομενικότητα: ὑπάρχειν σημαίνει ἀπλῶς μιὰ τυχαία μορφή τοῦ εἶναι. Συνεπῶς ὁ ὕπαρξισμὸς δὲν εἶναι μιὰ γενικὴ θεωρία τῆς ζωῆς, μὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κάθε ὕπαρξιστῆς φιλόσοφος νοιώθει καὶ ὀργανώνει τὴ ζωὴ του.

II. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

1. Ἡ φύση τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ αἰτιολογία τῆς ἐπιστήμης ἀνάγεται στὸν πόθο τῆς γνώσης. Στὴ Μεταφυσικὴ του ὁ Ἀριστοτέλης λέγει: «πάντες οἱ ἄνθρωποι φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται» (Α, 1, 980β). Ἄν ὅμως ἡ ἐπιστήμη εἶναι γνώση, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι κάθε γνώση εἶναι καὶ ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση διακρίνεται ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἐμπειρικὴ γνώση, πὺ ἀποκτᾶται βέβαια κι' αὐτὴ μὲ ἔννοιες, κρίσεις καὶ συλλογισμούς, δὲν ἔχει ὅμως τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν ἀντικειμενικότητά της. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση εἶναι γνώση αἰτιολογημένη, ἐρμηνεύει τὸ γιατί καὶ τὸ πῶς τῶν φαινομένων, δηλαδή τοὺς λόγους καὶ τίς αἰτίες πὺ τὰ προκαλοῦν, καθῶς καὶ τοὺς νόμους πὺ ἀκολουθοῦν. Συνεπῶς ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ

ὀρισθῆ σὰν ἔρευνα τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν νόμων τῶν φαινομένων. Παλαιότερα ὑποστήριζαν, πὼς οἱ ἐπιστημονικοὶ νόμοι εἶναι ἀνώτατες ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες, ποὺ διέπονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς νομοτέλειας (determinismus). Κατ' αὐτὴν ὅλα τὰ φαινόμενα συνδέονται μεταξύ των μὲ δεσμοὺς ἀναγκαίους, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν καμμιά παρέκκλιση. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Montesquieu, πὼς «νόμος εἶναι μιὰ ἀναγκαία σχέση, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων», οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ντετερμινισμοῦ ἔφτασαν στὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ νόμος εἶναι μιὰ σταθερὴ σχέση ποὺ συνδέει δυὸ φαινόμενα, τὸ φαινόμενο - αἰτία μὲ τὸ φαινόμενο - ἀποτελεσμα. Ἡ ἴδια νομοτέλεια ποὺ ὑπάρχει στὴ φύση, ἰσχύει καὶ στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης. Στὴν πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος γιὰ πραγματικὸ ντετερμινισμὸ τῶν φαινομένων, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν κάθε αἰτία προσδιορίζει ἀναγκαστικὰ τὶς συνέπειές της, ἐνῶ στὴ δεύτερη γίνεται λόγος γιὰ λογικὸ ντετερμινισμὸ τῶν ἰδεῶν, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν κάθε ἀρχὴ προσδιορίζει ἀναγκαστικὰ τὶς συνέπειές της. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ βρῆκε τὸν πιὸ φανατικὸ τῆς ὑποστηρικτὴ στὸ πρόσωπο τοῦ Aug. Comte, ποὺ λέγει πὼς συνέπεια τοῦ νόμου τῶν τριῶν σταδίων εἶναι ἡ κυριαρχία τῆς ἐπιστήμης στὴν ἐρμηνεία τῶν φαινομένων, ποὺ γίνεται σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ μιᾶς τυφλῆς αἰτιότητος.

Ἡ ἀντίληψη ὅμως αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀκόμα χρόνους ὁ Ἐπίκουρος ἔθεσε τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀστάθμητου σὰν ἀρχὴ ρυθμιστικὴ τῆς παραγωγῆς τοῦ φαινομένου τῆς κίνησης τῶν ἀτόμων (θεωρία τῆς «παρεγκλίσεως»). Κατὰ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Em. Boutroux διακήρυξε, πὼς στὴ σφαῖρα τῶν ἀνωτέρων ὀργανισμῶν τῆς φύσης ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνδεχομενικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ θεωρία αὐτὴ δικαιώθηκε ἀπὸ τὰ σύγχρονα συστήματα τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς, ποὺ κάνουν λόγο γιὰ νόμο σ' ἓνα νέο νόημα, δηλαδὴ ὅτι κατὰ τὴ λειτουργία του ὑπάρχει πιθανότητα ἐκτροπῆς τοῦ ἀποτελέσματος ἀπὸ τὴν κανονικὴ του τροχιά. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Planck καὶ τοῦ De Broglie ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴ θέση, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει πὼς στὸν κόσμον γενικά, μακρόκοσμον καὶ μικρόκοσμον, ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας.

Ὡστόσο ἡ ἐγκυρότητα τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων εἶναι

ἀναμφισβήτητη, κι' αὐτὸ χάρις στὴν ἐπαγωγικὴ πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ σὲ ὠρισμένες ιδιότητες τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, ὅπως ἡ ἐνάργεια, ἡ συστηματικότητα, ἡ ἐπιδεκτικότητα ἐπαλήθευσης μὲ τὴν παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα κλπ. Ἐπομένως «*Ἐπιστήμη* εἶναι ἡ συστηματικὴ καὶ μεθοδικὴ ἐκείνη ἐνέργεια τοῦ πνεύματος, ποὺ γίνεται μὲ σκοπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν αἰτιωδῶν λόγων τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ τῶν αἰτίων καὶ τῶν νόμων των καὶ τὴν ὅσο γίνεται καλύτερη σύνδεση τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας, σὲ τρόπο ποὺ νὰ ἀποτελέσουν ἓνα σύστημα».

2. Σχέση ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας.

Οἱ πρῶτοι ἐρευνητὲς ὑπῆρξαν πρὸ πολὺ φιλόσοφοι παρὰ ἐπιστήμονες στὴ σύγχρονη ἔννοια. Αὐτὸ συνέβη, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος θεωροῦσε σὰν ἀντικείμενο ἔρευνας τὸ σύνολο τοῦ ἐπιστητοῦ. Παρ' ὅλο ποὺ οἱ πρῶτοι φυσικοὶ τῆς Ἰωνίας Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος καὶ Ἀναξιμένης ἄρχισαν κατὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα τὴν ἔρευνα μὲ τρόπο θετικό, ὅμως δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποφύγουν τὸν πειρασμὸ τῆς μελέτης τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν, καθὼς καὶ τῆς ἀναζήτησης γενικῶν λύσεων τῶν κοσμικῶν προβλημάτων. Στὴν περίοδο τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία ταυτίζονται. Γιὰ τὸ Σωκράτη ἡ ἐπιστήμη, ποὺ μόνον αὐτὴ σημαίνει ἀσφαλισμένη γνώση, εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ κάθε πρὸ πέρα ἔρευνα φιλοσοφικῆς ὑφῆς. Ἀργότερα οἱ στωϊκοὶ ταυτίζουν φιλοσοφία, σοφία καὶ ἐπιστήμη. «*Τὴν φιλοσοφίαν φαβὴ ἐπιτήδευσιν εἶναι σοφίας, τὴν δὲ σοφίαν ἐπιστήμην θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων*» (Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, πρὸς Μαθηματικούς, 9, 13). Ἡ τάση αὐτὴ κυριαρχεῖ σ' ὅλο τὸ μεσαίωνα καὶ δὲν ὑποχωρεῖ παρὰ μὲ τὴν χαραυγὴ τῆς Ἀναγέννησης, ὅποτε γίνεται ἡ χειραφέτηση τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ σοφοὺς σὰν τὸν Galileo, τὸν Copernic καὶ τὸν Kepler.

Οἱ πρῶτες ἐπιστῆμες ποὺ ἀπέκτησαν αὐτοτέλεια, ἦσαν οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἐξ αἰτίας τῆς ὑφῆς τῶν ἀντικειμένων των καὶ τῆς δυνατότητας διαφορισμοῦ τῶν μεθόδων ἔρευνας. Ἡ χειραφέτηση τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἔργο τοῦ καιροῦ μας. Π.χ. ἡ Ψυχολογία ἔγινε ἐπιστήμη καθαρὰ πειραματικὴ, τὸ ἴδιο

ἡ Κοινωνιολογία καὶ ἡ Αἰσθητικὴ τείνουν νὰ ἀποκτήσουν κάποια ἐμπειρικὴ χροιά. — Ὡστόσο παρὰ τὴν τάση τῆς αὐτοτέλειας οἱ ἐπιστῆμες δὲν παύουν νὰ θεωροῦν τὸν ἑαυτὸ τους ἀνίκανο νὰ δώσῃ τελικὲς λύσεις στὰ μεγάλα προβλήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστους ἀρνητὲς τῆς φιλοσοφίας (Comte π.χ.) οἱ περισσότεροι ἐπιστήμονες θεωροῦν ἀνεπαρκῆ τὴν ἐπιστήμη νὰ δώσῃ μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεῖα τοῦ εἶναι. Ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ συνισταμένη τῶν ἐπιστημῶν; ἔργο των εἶναι νὰ κάνουν τὸ πρῶτο μέρος τῆς δουλειᾶς καὶ νὰ τῆς δώσουν στηρίγματα γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἔρευνα. Ἡ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίσῃ τὶς προόδους τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως καὶ οἱ ἐπιστῆμες δὲν μποροῦν νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν ἑαυτὸ τους στὴ θέσι τῆς φιλοσοφίας. Στὴ δεύτερη ἰδίως περίπτωσι ὑπάρχει φόβος νὰ δημιουργηθῇ — ὅπως καὶ δημιουργήθη ἀπὸ πολλοὺς — σύγχυσις ἐπικίνδυνη, γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα *ἐπιστημονισμός*, ποὺ διακρίνεται σὲ *κριτικὸ ἐπιστημονισμό*, σὲ *περίπτωσι* ποὺ ἡ ἐπιστήμη θέλει νὰ μπῆ στὴν περιοχὴ τοῦ κριτικοῦ (γνωσιοθεωρητικοῦ) προβλήματος τῆς φιλοσοφίας καὶ σὲ *μεταφυσικὸ ἐπιστημονισμό*, σὲ περίπτωσι ποὺ ἀποπειραθῇ νὰ προβῆ στὴ λύσι μεταφυσικῶν προβλημάτων.

III. ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Στὴ διαίρεσι τῆς φιλοσοφίας πρέπει νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας τὰ ἀκόλουθα κριτήρια: α) τὴν ἀνάγκη τῆς γνώσεως καὶ β) τὴν ἀνάγκη τῆς δράσεως. Ἡ διάκρισι αὕτη μᾶς φέρει στὴν ἀκόλουθη διαίρεσι τῆς φιλοσοφίας: 1) φιλοσοφία θεωρητικὴ καὶ 2) φιλοσοφία πρακτικὴ.

A. Θεωρητικὴ φιλοσοφία

I. Πρὶν ἀπὸ κάθε ἔρευνα πάνω στὴ φύσι τοῦ εἶναι, πρέπει νὰ ἐξετάσωμε:

α) *Ποιὸς εἶναι ὁ μηχανισμὸς τῆς λειτουργίας τοῦ πνεύματος.* Ἡ μελέτη αὕτη μᾶς ὀδηγεῖ στοὺς ἀκόλουθους κλάδους:

1) *Ψυχολογία*, ποὺ ἐρευνᾷ τὸν τρόπο, ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ παραγωγὴ τῆς γνώσεως ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη· καὶ

2) *Δογική*, πού ἐξετάζει τὰ στοιχεῖα καὶ τὴ γενικὴ διάρθρωση τῆς γνώσης : ἔννοιες, κρίσεις, συλλογισμούς.

β) "Αν ἡ σκεπτόμενη συνείδηση εἶναι σὲ θέση νὰ σχηματίσῃ γνώση καθολικὰ ἔγκυρη καὶ συνεπῶς ἂν εἶναι σὲ θέση νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Αὕτῃ ἡ ἔρευνα ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἑνὸς ἰδιαίτερου κλάδου τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, πού καλεῖται *Γνωσιοθεωρία*.

Ψυχολογία, *Δογικὴ* καὶ *Γνωσιοθεωρία* ἀποτελοῦν εἰσαγωγικούς κλάδους τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας.

II. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπίλυση τῶν προκαταρκτικῶν αὐτῶν προβλημάτων μπαίνομε στὴ μελέτη τοῦ κυρίου μέρους τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, πού περιλαμβάνει τοὺς ἀκόλουθους κλάδους :

1) *Ὄντολογία*, πού συνίσταται σὲ μιὰ γενικὴ ἔρευνα πάνω στὴ φύση τοῦ εἶναι, καθὼς καὶ στὴν εἰδικὴ μελέτη τῆς σύστασης καὶ τῆς λειτουργίας του.

2) *Κοσμολογία*, πού ἐρευνᾷ τὴ φύση, προέλευση καὶ λειτουργία τοῦ κόσμου.

3) *Φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, πού ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδιαίτερα τῆς φύσης, προέλευσης καὶ τύχης τῆς ψυχῆς.

καὶ 4) *Φιλοσοφικὴ θεολογία*, πού ἀναφέρεται στὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ.

Ὄντολογία, Κοσμολογία, Φιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία καὶ Φιλοσοφικὴ Θεολογία ὑπάγονται σ' ἓνα γενικώτερο κοινὸ κλάδο, στὴ *Μεταφυσικὴ*.

B. Πρακτικὴ φιλοσοφία

Πρακτικὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ «δέοντος γενέσθαι» καὶ εἰδικώτερα τοῦ τρόπου τῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κανονισμοῦ τῆς ζωῆς του. Ἐξετάζει τὶς βασικὲς ἀξίες τῆς ζωῆς, ὅπως τὸ ἀγαθόν, τὸ δίκαιο, τὸ ὠραῖο καὶ τὸ ἱερόν κι' ἔτσι δημιουργοῦνται οἱ ἀκόλουθοι κλάδοι :

1) *Ἠθικὴ*, πού διακρίνεται σὲ ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἠθικὴ, καθὼς καὶ σὲ πολιτικὴ, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν μελετᾷ τὸν ἀνθρώπον ὡς ἄτομο, ὡς μέλος τῆς κοινωνίας ἢ ὡς πολίτη.

2) *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, πού βρίσκεται σέ συνάρεια μέ τή φιλοσοφία τῆς πολιτείας καί τῆς κοινωνίας.

3) *Αἰσθητική*, πού ἐρευνᾷ τὸ ὄρατο στή φύση καί στήν τέχνη.

καί τέλος 4) *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, πού ἐρευνᾷ τὸ ἱερό καί γενικώτερα τή θρησκευτική συγκίνηση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΙΟΣ